

22. — ու [պիտի արդեօք] չ[տեսնե՞մ] իմ
սիրելի եղբայրը (իմ իսկ) աչքերով:

Հիտիտական բնագիրը կ'ընդմիջուի հաս-
տատրականը կը լրացնէ այդ լրատը: R. C.
Thompson, *Իր The Epic of Gilgamesh*, Oxford,
1930, երկին մէջ, յաջորդող բեկորը կը
զետեղէ ասորական բնագրի չորրորդ տախ-
տակի սկզբնաւորութեան. ներկայ դասա-
ւորման առնչութեամբ, տես Zeitschrift für
Assyriologie, XLII, էջ 113. Պոյնպէս A. Hei-
del, *The Gilgamesh Epic ...* էջ 57. և James
B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts ...*

31. — Դուր . . .

32-35. — (փճացած):

36. — էնկի[զուն . . .] բարձրացուց [իր
աչքերը].

37. — զրան հետ խօսեցաւ, կարծես [ը-
լար մարդկային].

38. — [թէ] անտառին դուր ան[բան] է՝

39. — հասկացողութեան զուրկ:

40. — Երան փարսախ (հեռաւորութենէն)
հիացայ քու ատաղձին,

41. — նախ քան որ նշմարէի աշտարակ-
ուող⁽⁸⁵⁾ մայրիները.

42. — անզուգական էր քու ատաղձը [երկ-
րին մէջ].

43. — քու բարձրութիւնն էր եօթանասուն
երկու կանգուն, քանչորս կանգուն
քու լայնութիւնը . . .

44. — քու ձողը⁽⁸⁶⁾, քու օղածայր ձողը,
քու ծունր ձողը,

45. — արհեստաւոր մը(9) շինեց քեզի հա-
մար նիպպուրի մէջ:

46. — Ո՞վ դուռ, զիտնայի թէ այս էր [որ
պիտի պատահէր],

47. — և թէ [քու] հրապոյրը [պիտի յա-
ռաջ բերէր] այս [աղէտը]

48. — պիտի բարձրացնէի տապար մը (ու)
[տապալէի քեզ]

49. — պիտի շինէի ցանցկէն մը [քու վե-
րեւ]՝:

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ ԱԲՂ. ԶԴՋԱՆԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 11)

(85) «Shihu» բառ առ բառ «բարձր» նշանա-
կութեամբ:

(86) James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern
Texts ...* էջ 86, և *Journal of Cuneiform Studies*,
1948/49, 11, էջ 225.

ՊԱՏՄԵ-ԲԱՆԱՍԻՐԵԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Պ. Ա. Ս. Ս. Ս.

ՊԱՏԱՆԻ ԱՐՇԱԿ

1. ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄ

337 տարուայ զարնան, Մայիս 22-ին,
Պենտեկոստէի օրը, Մեծն Կոստանդին մե-
ռաւ:

Հոռոմէական կայսեր մը մահը, զրեթէ
միշտ, պետական տաղնապի մը մտահոգիչ
ազդանշանն էր՝ յաջորդականութեան ըն-
դունումը և հաստատուն կարգի մը չզոյու-
թեան պատճառաւ:

Յաճախ, ենթակայ բանակի կայսերա-
կան պահակազօրքի կամայական ընտրու-
թեան, այս կամ այն զօրավարը, — առ
հասարակ բանակը կը հայթայթէր բարե-
բաղտ (երբեմն զժառոգ) թեկնածուն —,
որ կայսերական ծիրանին պիտի կրէր: Շատ
անգամ, ընտրուելէն քիչ յետոյ, միևնոյն
բանակի յարափոփոխ քմահաճոյքը կը ըս-
պանէր երէկ հաստատածը:

Չկար Արշակունի և Սասանեան ընտա-
նի քննրու մէջ զոյութիւն ունեցող արքա-
ներու յաջորդականութեան անկասկածելի
զրութիւնը: Այս տալի Պալքանցի զինուո-
րական մը, զալ անգամ՝ Սպանացի մը,
կամ Խաւացի, կամ Արապ մը, և այլն,
ղէպքերու և պարագաներու բերմամբ, եր-
բեմն դաւով, մերթ կաշառքով, քանիցս
ոճիրով, շատ քիչ անգամ արժանիքով,
իսկ մէկ քանին ալ բազմի բերումով, եր-
բեմն փառապանծ Օգոստոս Կայսեր ծիրա-
նին կ'ընդունէին, ինչպէս նաև իր աստուա-
ծարեալ անունը՝ որպէս անզուգական պատ-
ուանուն:

Հասկնալիօրէն, իւրաքանչիւր կայսեր
մահը քրիտիկական ճշմարտամբ մը դուռ կը
բանար: Բազդատենք, զոր օրինակ, Սա-
սանեան արքայական տան հետ:

Արտաշէր Սասանեանով սկսած այս

հարստութիւնը, 226 թուականէն մինչեւ Շապուհ Բ. 309 թուականը, 83 տարուայ չրջանին միայն ութ թագաւոր կ'ունենայ: Իսկ միեւնոյն ժամանակաշրջանին արեւմտեան Կայսրութեան գահը կը զբաւեն 29 անձեր: Հետաքրքիր մէկը կրնայ նաեւ պրպտել և իմանալ թէ այս 29-էն քանի հատը աւրիւսթիմ Պոլպատի կեր եղան⁽¹⁾:

Կոստանդին Կայսեր մահուան պարագային, սակայն, ճղնաժամային պահը շատ կարճ եղաւ:

Բանակը որոշեց որ Կոստանդինի դաւակնելէն զատ ուէ մէկը չճանչնային որպէս Կայսր: Երեք երիտասարդները, շնորհիւ իրենց հօր, արդէն զեռաթի հասակէն պետական գործերու մէջ էին: Իրենց հայրը, իր կենդանութեան, Կայսրութիւնը եւրեքի բաժնած էր: Այս պարագան ինչպէս նաեւ մեռնող Կայսեր վարկն ու համբաւը, զիրարացուցած ըլլալու էին բանակին որոշում կայացնելը: Օգոստոս Կայսրէն ի վեր իշխած յիսուսիցեց Կայսրերուն ամենէն աւելի երկարատեւ գահակալած անձն էր Կոստանդին, 31 տարի: Այս ժամանակաշրջանը պարզեաւ էր իր անունին և ընտանիքին հմայք մը որ այժմ պիտի անդրադառնար իր երեք դաւակնելուն ի նպաստ:

Կայսեր մահէն երեք ամիս վերջ, Սեպտեմբեր 9, 337, Հռոմէական Մերակոյտը Կոստանդինի երեք դաւակնելուն կուտար Ոգոստոս պատուանունը:

Երեք եղբայրներ կը բաժնէին ընդարձակ Կայսրութիւնը: Եւ անոնք զեռ պատանի կը համարուէին: Անդրանիկը, Կոստանդին Բ. 21 տարեկան էր, Կոստանդիոս՝ 19, և Կոստան՝ 17: Երեք տարի վերջ, 340-ին, անդրանիկը պիտի սպանուէր, և յետ այնու երկու եղբայրներ պիտի տիրէին, իւրաքանչիւրը իր աշխարհամասին մէջ:

Մեզի հետաքրքրողը արեւելեան մասին տէրն, Կոստանդիոս, որ հետագային, Հայաստանի քաղաքական կեանքի մէջ ազդու դեր պիտի ունենար:

Հօրը մահուան ատեն Կոստանդիոս Փոքր Ասիա գտնուելուն, եղբայրներէն առաջ վաւթաց Կոստանդիոսպոլիս: Իր արքունիք հասնելէն քիչ վերջը ինք և իր համախոհները սարսափելի նախճիր մը կազմակերպեցին, որուն զոհ կ'երթային արքայական բաղձանդամ ընտանիքէն իր երկու հօրեղբայրները և եօթ հօրեղբորորդիները: Այս վերջիններուն մէջն էր նաեւ Հաննիպալիանոսը, որ քիչ մնաց Հայաստանի թագաւոր ըլլար, և որը Կոստանդիոսի ոչ միայն հօրեղբորորդին էր, այլ նաեւ քեռայրը, աւուանացած ըլլալով երիտասարդ Կայսեր քրոջ Կոստանդիային: Կը խնայուէր միայն երկու փոքրիկներուն, Կալլոս և Յուլիանոս, մին հիւանդոտ, միւսը երախայ:

Ապանդին զոհ գացին նաեւ պալատականներ, որոնցմէ մին Աբլարիոս: Այս մարդը ազգատ ընտանիքէ սերած, շոգոքորթութեամբ և այլ միջոցներով Կոստանդին Կայսեր աչքը մտած, և հետզհետէ անոր սիրելին դառնալով՝ ստանձնած էր բարձր պաշտօններ: Փառասէր և ամբարտաւան մէկը, որ շատերու մահուան պատճառ եղած էր⁽²⁾:

Այս մարդուն անունը յիշեցինք, որովհետեւ իր դուստրը ապագային Հայաստանի թագուհի պիտի ըլլար և Պապ թագաւորի մայրը: Կը տեսնենք իր տեղին:

Վերոյիշեալ ոճիրներուն՝ Կոստանդիոսի պատասխանատուութեան մասին գտնուեցան նոր գրողներ որոնք կասկած յայտնեցին: Բայց հիներէն, ումաք իր ժամանակակիցները, Յուլիանոս, Ամմիանոս, Աթանասիոս, և Զօսիմոս Կոստանդիոսը կ'ամբատանեն որպէս հրամայողը այս ոճիրներուն: Որքան ալ թոյլատու ոգւով զիտենք, սակայն ընդունինք թէ Կոստանդիոս զիտէր թէ ի՞նչ տեղի կ'ունենար, և աչքը ուրիշ կողմ դարձուց ձգելու որ ոճրագործ սուրը վերջացնէ Կոստանդինեան ընտանիքի մնացած անդամները, որովհետեւ այդ ձեռնտու էր իրեն, կ'ամբապնդէր իր գահը՝ մէջտեղէն վերցնելով բոլոր հաւանական թեկնածուները: Ապագային որքա՞ն զգացած ըլլալու էր ան, որ չէր սպանած նաեւ մահուկ Յուլիանոսը, որ իրեն դէմ պատերազմի պիտի ելլէր և բազմէր Կայսերական գահը: Կալլոսը արդէն սպանել տուած էր:

(1) Զօր օրինակ. 49 տարիներու ընթացքին (235-284) 20 Կայսրեր իշխեցին, որոնց 19 հատը սպանուեցան: Ալ չիլինք 20-է աւելի թագախնդիրներ որոնք կամ կոտուի մէջ սպանուեցան, կամ իրենց յաջող մրցակիցներէն և կամ իրենց իսկ զինուորներէն ստացան մահացու հարուածը:

(2) Eunapius, p. 385 - 391; Zosimus, p. 123:

Մանթաթանանք նոր կայսեր, նկատի ունենալով իր քաաներեք տարուայ իշխանութիւնը:

Կոստանդինոս իր մեծանուն յաղթանդամ հօրը տեսքը չունէր: Կազմով փոքր էր, մարմինն փերի մասը երկար՝ բազդատմաբարունքներուն, որոնք կարճ էին և ծած: Թխազէմ, աչքերը դուրս ինկած և սուր⁽³⁾: Բայց զինուորական մարզանքներու մէջ հոգատար, անխռն և զօրծունեայ մէկն էր:

Գրական յաւակնութիւններ ունեցաւ: Հռետորական ճիգեր ըրաւ, բայց ձախող դուրս եկաւ: Նոյնիսկ ոտանաւորներ գրելու հետամուտ եղաւ, առանց սեէ յաջողութեան⁽⁴⁾: Աստուածաբանական վէճերու միջամուխ կ'ըլլար, առանց շատ բան զիտնալու այդ մասին, միաժամանակ իր տեսակէտները կը բռնադատէր արքայական հրամանով:

Կասկածամիտ էր, փառասէր, իսկ որչափեք տալու մէջ տատամսող, որով վարպետորդի պալատականներ ճարպիկութեամբ ազդեցութիւն կրնային բանեցնել իր վրայ: Մեծամիտ էր, և չափազանց նախանձաւոր իր կայսերական հեղինակութեան հաւանական մրցակիցէ մը դոյզն իսկ վտանգուիլը տեսնելու, իսկ իր արքայական վեհափառութիւնը թատերական պերճաւորք ձեւակերպութիւններով պահպանել շատ կը սիրէր: Այսօր իսկ, իր խոշոր ցցուն աչքերով, սառնաշուք հպարտ մեծափառութեամբ ան մեզի կը նայի իր մարմարեայ արձանէն, 1600 տարիներու անջրպետը կամբջեղով:

Շոգոքորթներ, Ամմիանոսի բառերով, սորաձայն ներքինիներ, և կարգ մը պալատական պաշտօնեաներ, որոնք իր ամէն բարը կը ծափահարէին, և իր ս Այոյին կամ ս Ոչոյին ականջալուր կ'ըլլային որպէսզի կարողանան համաձայնիլ իրեն հետ⁽⁵⁾:

Երեք անգամ ամուսնացաւ, և իր կիներու ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր կ'ըլլար իր վրայ, մանաւանդ երկրորդ կնոջ, Օրելիա Եւսիբիա, գեղանի և կրթուած մէկը:

350 թուականէն վերջ, երբ իր միւս

եղբայրն ալ սպանուեցաւ և Կոստանդինոս միահեծան տէրը եղաւ ամբողջ կայսրութեան, իր բնաւորութեան բացասական գիծերը ալ աւելի խտացան⁽⁶⁾:

Կոստանդին կայսեր մահուամբ ստեղծուած նոր կացութիւնը թերեւս սեէ մէկէն աւելի Շապուհ թագաւորը ամենալուրջ նկատողութեան առաւ: Երեքի բաժնուած կայսրութիւն մը չէր կրնար ներշնչել նախկին երկիւղը՝ երբ անպարտելի միաւոր մէկը փորձառու և յաղթական վեհապետի մը իշխանութեան տակ:

Յամենայն դէպս, կատարուած անաւերելի փոփոխութիւնը Շապուհ համարեց չափազանց յուսատու, և վճնեց չափուիլ թշնամիի հետ պատերազմական զաշահութուն վրայ, փոխանակ զիւանագիտականի: Իր մեծ հօր ներսէնի ամօթալի պարտութեան վրէժխնդիր պիտի ըլլար, ոչ միայն պիտի վերադարձեր կորսուած հինգ նահանգները, այլ և աւելին: Վերջապէս Սասանեանները առաջին օրէն իսկ ինքզինքնուն համարեցին ժառանգները հին Աքամենեան Պարսկաստանի, Գարեհներու և Քսերքսեաներու, և որպէս ժառանգորդ կը հաւատային թէ իրենց պատկանելու էր բոլանդակ Փոքր Ասիան, Միջագետք և Սիրիա: Եւ Քառասնամեայ Դաշինքին վերջին տարին էր, 337:

Այս անգամ, սակայն, Շապուհ վիթխարի ձեռնարկին նախապատրաստական քայլերը աւելի չըջահայեցութեամբ կ'առնէր: Ըսինք ամենակարեւոր քայլը, որով հետեւ բանակներ շարժման մէջ դնել զընդունաւորութիւն չէր ներկայացնէր իրեն: Գլխաւոր քայլը, Հայաստանի մասին էր:

Քանի մը տարի առաջուայ փորձէն խրատուած, զաւ և բոնի ուժ մէկգի կը ձգէր, և հայ աւագանին սիրաշահելու քա-

(6) Քմբիծաղ մը կ'ունենաւ երբ վերջերս հրատարակուած «Պատմութիւն Հայոց — Քննական Հիմով» գրքին մէջ Կոստանդինոսի մասին կը կարգաւ, «Մեծն Կոստանդինոսի ազնիւ որդին եւ իրաւասարդ Կոստանդինոս կայսրը Տիրանի թագաւորութեան ամբողջ միջոցին Սիրիա կը գտնուէր» (էջ 112): (Պատմութիւն Հայոց — Քննական Հիմով, Գրեց Յ. Ասատուբան, Դոկտոր Դպրութեանց, Պաշտօնային Այլը, 1947): Զեղինակը ազնիւ Կոստանդինոսի զահակութեանէն հինգ տարի վերջ Տիրանը Հայաստանի զահը բարձրացած կը համարէ (342 - 350):

(3) Ammianus, XXI, 16, 19:

(4) » » XXI, 16, 4:

(5) » » XXI, 16, 16:

դաքականութիւնը կ'որդեգրէր: Պատշաճ համարեց, կ'ըսէ Սորենացին, «որ բարեբարութիւն ընկելով մեր աշխարհը իր կողմը դրաւ», քանզի հայ զօրքէն կ'ակնածէր, չըլլայ որ անոնք խափանեն իր ձեռնարկելիք գործը⁽⁷⁾:

Բանակցութեան մտաւ Հայաստանի երկու խնամակալ վարիչներու, Անդոզի Սիւնիի և Արշաւիր Կամսարական, և միւս մեծ իշխաններու հետ:

Արշակունիի զահակալ ունենալու մտաւանջութենէն տարուած Հայ իշխաններուն, Շապուհ կ'առաջարկէր զեռաւոր Արշակը, կուրացած Տիրան թագաւորի միակ ողջ մնացած որդին, Հայաստան զրկել իր հօրը զահը բաղմնիւ, պայմանաւ որ Հայ արքունիքը հրաժարէր վերջին յիսնամեակին այլևս աւանդական դարձած իր Բիւզանդական քաղաքականութիւնէն: Իսկ Շապուհի կողմէ Հայաստանի անկախութիւնը անբռնաբարելի կացուցանելու փոխարէն, Հայերն ալ Պարսիկ թագաւորին պիտի օգնէին երբ երկու կայսրութիւններ պատերազմի մտնէին:

Ուրիշ պայման մ'ալ: Հայաստանի աւրեւելեան բանակը, որ պարսկական սահմանին մօտ կը գտնուի, պէտք է իրեն հրամանատար ունենար Շապուհի աչքին վրաստանելի հայ նախարար մը: Ուստի Վահան Ամատունին, որ սպարապետն էր արեւելեան զօրագունդին, իր պաշտօնը յանձնելու էր Վաղինակ Սիւնիի, Շապուհի բարեկամին⁽⁸⁾:

Բանակցութիւնները յաջող ելք ունեցան, և մանկահասակ Արշակ, որպէս Հայաստանի թագաւոր, կը վերադառնար Պարսկաստանէն իր կուրացած հօրը հետ միասին, որ հասկնալի պատճառով գահի իրաւունքէն կը հրաժարէր: Իսկ կայացած համաձայնութիւնը աւելի եւս ամրապնդելու, կամ ըսենք, Շապուհ ցոյց տալու թէ Հայաստանի գէմ իր թշնամական ելոյթը իր յօժար կամքով չէր եղած, այլ ինք խաբուելի էր չար մարդոցմէ, քաւութեան նոխալ մը փնտռեց պատժելու: Եւ նոխալը Արապատականի Սաթրապ Վարազն էր, որ Շապուհի հրամանով ձերբակալուելով, մեր-

կացուեցաւ իր պատիւներէն և, ըստ պարսկական սովորութեան, որպէս մահապատիժ մօրթագերծ եղաւ, ու անոր յարգով լեցուած մօրթը, կործան երեսութեան ապացոյց Շապուհի անկեղծութեան, տեսած ըլլալու էին նաև հայ պատգամաւորները⁽⁹⁾:

Վարազի հայ դաւակիցն ալ, կամ դաւակիցները, ակնկալուած փառքի և ոսկիի տեղ չօրցած խոտը ընդունած ըլլալու էին իրենց անկենդան մօրթերուն մէջ:

Այժմ, ահա, հինգ երիտասարդներ աշխարհի ճակատագիրը պիտի ձեւէին: Կոստանդինի երեք որդիները, Շապուհ և Արշակ, Հինգն ալ չափահասութենէ հետու: Մէջերէն ամենէն տարիքոտն իսկ, Շապուհ, երեսունէն վար, իսկ ամենէն կրտսերները՝ Արշակ, թերևս հազիւ տասնըհինգ տարեկան:

2. ՊԱՐՍԻԿ-ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Շապուհի այս պատերազմական ելոյթը երկար կը տեւէ: Դրեթէ տասներկու տարի:

Նպատակ չունինք, և ոչ ալ յարմար է, այս գրութիւնը ծանրաբեռնել երկարապատում նկարագրութեամբ պատերազմական գործողութիւններու զանգաղ մակընթացութեան: Պաշարուեցին, ճակատամարտներ, յարձակում կամ նահանջ, ընդհատ ընդհատ տեղի կ'ունենան: Այն ճակատամարտները ուր երկու բանակներ կը բախին իրարու, առհասարակ Շապուհ յաղթական դուրս կուգայ⁽¹⁰⁾:

Հակառակ այս յաջողութիւններու սակայն վճռական արդիւնք մը, Շապուհի ակնկալած ֆաթախի յաղթանակը, որ Միջագետքի բախտը արմատապէս փոխէ և Պարսկական գերակշիռ հեղինակութիւնը ամրապէս հաստատէ Մերձասոր Արեւելքի մէջ, ձեռք չբերուեցաւ:

Կրնանք ըսել թէ ասոր պատճառն ալ մէկ քաղաքի ապշեցուցիչ դիմադրութիւնն էր Շապուհի կրկնակի և մէկը միւսէն կատաղի փորձերուն զայն զրաւելու համար:

Եւրոպէ (5)

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

(7) Փաւստոս, Գ. 21:

(10) Ammianus XX, 11: Eutropius X, 10: Socrates, II, 25:

(7) Խորենացի, Գ. 18:

(8) Խորենացի, Գ. 18: